Бібліотечка "Часи козацькі"

Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні

ВИПУСК 24

Київ-2015

Антон Костенко (Херсон), молодший науковий співробітник
відділу науково-фондової роботи Херсонського обласного краєзнавчого музею

Ісламські лапідарні пам'ятки XVI-XIX ст. в фондах археології Херсонського краєзнавчого музею

Іслам як цілісна світоглядна система і в минулому, і сьогодні впливає на розвиток світового співтовариства та міжнародних відносин. Аналіз географічного положення й сучасної етноконфесійної структури України та її південно-західних сусідів (Румунії та Молдови) свідчать про те, що наші держави не є винятком. Відтак у сучасній сходознавчій літературі, що звертається до питання ісламізації подунавських держав та південноукраїнського Степу, відбувається становлення цілісних уявлень про процес залучення народів цього регіону до духовного і культурного життя мусульманського світу Модерної доби (XVI–XIX ст.). Для історії українського козацтва ця тема також не може втратити своєї актуальності, адже дозволяє глибше дослідити релігійне та повсякденне життя того суспільства, яке протягом тривалого часу було і цивілізаційним ворогом, і вимушеним союзником, і джерелом культурного впливу для козацтва, а через нього – і для цілого українського етносу.

Про зростання інтересу до проблеми протягом останніх десятиріч свідчить, зокрема, міжнародна конференція «Крим, Кавказ та регіон Волги-Уралу: ісламське мистецтво та архітектура європейської периферії» (вересень 2004 р.) та видана за її результатами збірка наукових праць «Islamic Art and Architecture in the European Periphery» [1].

На нашу думку уважного вивчення дослідниками заслуговують не лише чудові зразки монументальної архітектури чи окремі мистецькі твори мусульман Північного Причорномор'я, але й залишки матеріальної культури, які відображають вплив ісламської релігійності на повсякденне життя. Серед них особливо цікавими є елементи поховальної традиції, а найперше – арабографічні лапідарні пам'ятки, знайдені на меморіальних комплексах – як в регіоні, так і за його межами [2]. Зауважимо, що в них можуть віднайтися відомості, які не лише доповнять загальновідому історичну інформацію, але й відкриють нові факти історії ісламу та ісламської культури на теренах Південної України – за умови якісного наукового перекладу викарбуваних на цих пам'ятках текстів.

Збирання таких пам'яток та їхня концентрація у наукових та науково-просвітницьких центрах розпочалася ще в XIX ст. Серед інших місць такі пам'ятки наприкінці XIX – початку XX ст. надходили і до очолюваного істориком, археологом та українським громадським діячем ***Віктором Івановичем Гошкевичем (1860-1928 рр.)*** херсонського Археологічного музею, правонаступником якого сьогодні є Херсонський обласний краєзнавчий музей (ХОКМ). В його археологічних фондах ті знахідки, що мають великий інтерес для української археології та сходознавства зберігаються до сьогодні.

Основи херсонської колекції ісламських лапідарних пам'яток заклав ***Іоіль Якович Стемпковський (?-1914 рр.)***, відставний штабс-капітан та доглядач земської лікарні в Тирасполі. Археолог-аматор, він одним з перших відгукнувся на оприлюднене у 1895 р. звернення херсонського губернатора М. М. Весьолкіна до освічених мешканців Херсонського краю з проханням повідомляти про місцевості, що мають інтерес для археологічної науки, та надсилати до заснованого за п'ять років до того Археологічного музею свої знахідки старожитностей. Попри спроби тираспольських громадських діячів зберегти у своєму місті результати досліджень І. Я. Стемпковського, В. І. Гошкевич, твердо переконаний, що створення музеїв у повітових містах не на часі, домігся того, щоб ті матеріали зосереджувалися в Херсоні. Сприяли цьому і дружні відносини, що склалися між двома дослідниками південноукраїнських старожитностей.

Коли в 1911 р. Археологічний музей перейшов у підпорядкування херсонського міського управління та був реорганізований у Херсонський міський музей старожитностей та витончених мистецтв, отримавши від міста і нову будівлю для своїх потреб, матеріали І. Я. Стемпковського

повною мірою були використані В. І. Гошкевичем у новій музейній експозиції. *«…Колекція старожитностей татарсько-турецького часу, від половини XIII до кінця XVIII століття займає протилежний бік другого залу. Тут в кутку встановлено мармурову гробницю якогось багатого турка, прикрашену вишуканими барельєфами; між вікнами стоять турецькі надгробні пам'ятки, а над ними – глиняні глеки того часу»*, – розповідала на своїх шпальтах херсонська газета «Рідний край» у серпні 1911 р. [3, с. 227].

У другому залі експозиції В. І. Гошкевич розмістив і мармуровий надгробок Халіля-ефенді – першу ісламську епіграфічну пам'ятку музею, що, на його прохання, була досліджена і перекладена професором Санкт-Петербурзького університету ***Миколою Івановичем Веселовським (1848-1918 рр.)*** на початку квітня 1914 р. [3, с. 368]. У червні того ж року цей дослідник переклав і інший текст – надгробок Омара-паші. Тоді ж В. І. Гошкевич вперше оприлюднив думку, що плити мармурового саркофагу, знайдені І. Я. Стемпковським в околицях Тирасполя є частинами гробниці Омара [3, с. 385]. Ця гіпотеза цілком слушна, адже за типологією орнаментів плити подібні між собою; дві з них співпадають одна з одною характером орнаментів (не буквально) та розмірами (але лише до карнизної частини, що, ймовірно, пов'язано з конструкцією кришки).

Наступне надходження ісламських лапідарних пам'яток пов'язане з іменем молдовського археолога ***Івана Касіановича Суручана (1851-1897 рр.)***. Протягом 1870-х рр. він організував «Музей старожитностей Понту Скіфського І. К. Суручана в Кишиневі» (щоправда, саме ця назва починає широко використовуватися вже після 1887 р., коли експозиція музею відкрилась в окремому будинку). Передчасна смерть І. К. Суручана в листопаді 1897 р. не дала йому змоги належним чином опрацювати своє зібрання чи вжити заходів для його збереження в майбутньому, але і в Петербурзькій академії наук, і в Імператорській археологічній комісії усвідомлювали, що колекції «Музею старожитностей Понту Скіфського» необхідно зберегти для наукового загалу. Голова комісії граф О. О. Бобринський (1852-1927 рр.) надіслав до вдови археолога О. Х. Горонович листа з проханням поступитися зібранням на користь уряду для подальшого розміщення в одному зі значних музеїв, на що отримав принципову згоду. Проте відсутність коштів не дозволила комісії придбати всю колекцію, тож у 1908 р. пані Горонович доручила відомому посереднику в торгівлі старожитностями Ш. Д. Гохману продати її частинами. У 1914 р. Херсонський музей старожитностей погодився на придбання лапідарних пам'яток з музею І. К. Суручана, але через початок І Світової війни лише у 1917 р. ці предмети з великими пригодами (серед них і дванадцять ісламських старожитностей) доправили до Херсону [4, с. 192].

Революційне збурення та трагічні події Визвольних Змагань 1917-1921 рр. ненадовго припинили наукову та просвітницьку діяльність музею, який, однак, не покинули ні його засновник та незмінний керівник В. І. Гошкевич, ні його учні й помічники – другий директор музею в 1925-1931 рр. ***Ірина Василівна Фабриціус (1882-1966 рр.)*** та науковий співробітник ***Аркадій Вікторович Добровольський (1885-1956 рр.)***. Природно, що вже в перші роки радянської влади музей було націоналізовано, а незабаром змінено його назву та систему підпорядкування. Розпочалася історія Херсонського історично-археологічного музею (1923-1930 рр.) та його лапідарної колекції, яку в 1925 р. поповнили ще дві ісламські пам'ятки. Того року А. В. Добровольський проводив археологічну розвідку долини Інгульця. Під час обстеження околиць села Афанасіївки (зараз – Снігурівський район Миколаївської області) він познайомився з тамтешніми селянами І. Шаповаловим, А. Курінним та І. Фісуненком. Вони і подарували А. В. Добровольському «*плаху з арабським написом та плаху з розетками*» [5, с. 839]. Таким було останнє надходження ісламських лапідарних пам'яток до археологічних фондів Херсонського музею – всього ж у них зосереджено двадцять один лапідарний предмет Османської доби (наразі ми не зараховуємо до них чотири вапнякові стели, знайдені у червні 2011 р. в селі Тягинка Бериславського району Херсонської області – наукова обробка цих пам'яток, що, можливо, є кримськотатарськими надгробками XV-XVIII ст. триває).

Рис. 1.1.

Рис. 1.2.

Рис. 1.3.

Рис. 1.4.

Рис. 1.5.

Рис. 1.6.

Рис. 1.7.

Рис. 1.8.

Рис. 1.9.

Рис. 1.10.

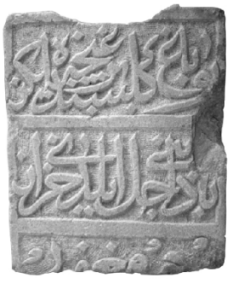

Сьогодні ми можемо розділити ці пам'ятки на три групи – це ***арабографічні надгробки*** (до цієї ж групи ми схильні зараховувати надгробки з утраченим текстом чи без тексту взагалі; усього мусульманських надгробків у археологічних фондах музею нараховується чотирнадцять), окремі ***плити саркофагів*** (шість пам'яток), унікальна ***стела з зображенням*** двобою.

Надалі, прагнучи надати стислу характеристику кожної з цих пам'яток окремо, ми вдамося до стилістики каталожних нарисів та використовуватимемо умовні позначки, де h – висота, a – ширина, a_1 – товщина пам'ятки.

Рис.1.1. Надгробна мармурова плита (h – 200 см, a – 56 см, a_1 – 14 см), що надійшла до музею від І. Я. Стемпковського. Плита – це багато різьблений мармуровий надгробок, що має завершення у вигляді акротерію з зображенням квітки у вазі. Її площину декоровано рамкою з рослинним орнаментом, у картуші з барочним завершенням та декоративною раковиною дев'ятирядковий напис арабською графікою. Останній рядок – рік за Хіджрою «1226» – тобто 1811 р. (читається, однак, недостатньо чітко). Плита розколота навпіл; завершення також розколоте на дві частини, а верхній правий кут – втрачено.

Рис 1.2. Надгробна мармурова плита (h – 125 см, a – 31 см, a_1 – 14 см), що надійшла до музею від І. Я. Стемпковського. Це висока прямокутна стела із завершенням у вигляді чалми на високій шийці. Нижня частина відколота. На лицьовій площині різьблений текст арабською графікою у десять рядків та фрагментом одинадцятого. Короткий перший рядок починається на шийці чалми. У 1914 р. переклад напису виконав професор М. І. Веселовський, за його версією [6, с. 24] текст є таким:

Він [Аллах] вічний.
Досконалістю знання та своєю перевагою в саду освічених
Він досягнув (слова?) у квітнику думок.
Відсутність вічності є властивістю світу. Нині
Потрібне око спостереження молодим і старим, вищим і нижчим.
Прийшовши, молитву звершив, як вістки втіхи провісник
Слава Аллаху: поза сумнівом, місце його в найвищому раю.
Імам священної соборної мечеті
«Ель-газі, султан Баязид-велі»
Покійний Халіль-ефенді, син Хаджи-Османа.

Як бачимо з тексту, надгробок стояв на могилі імама соборної мечеті.

Рис. 1.3. Надгробна мармурова плита (h – 75 см, a – 21 см, a_1 – 12 см), що надійшла до музею у складі колекції І. К. Суручана. Має завершення у вигляді круглої чалми на шийці. На лицьовій поверхні напис арабською графікою у шість рядків. В останньому написано: «аль-Хіджра» (що ставиться перед роком), але нижню частину плити (де і вказано рік) втрачено.

Рис. 1.4. Надгробна мармурова плита (h – 74,5 см, a – 21 см, a_1 – 9 см), що надійшла до музею у складі колекції І. К. Суручана. Плита є мармуровим надгробком у формі звуженої донизу трапеції з трикутним завершенням. На лицьовій поверхні чотирьохрядковий напис арабською графікою. Нижче бачимо п'ятий рядок, де вказано рік «1173» (1759/60 р.).

Рис. 1.5. Надгробна мармурова плита (h – 59 см, a – 13 см, a_1 – 13 см), що надійшла до музею у складі колекції І. К. Суручана. Плита є квадратним у перетині мармуровим надгробним стовпом; чалму, яка завершувала надгробок, втрачено. На лицьовому боці напис арабською графікою у шість рядків. В останньому, що має завершення у вигляді нижньої частини гербового щита, арабською графікою вказано рік «1060» (1650 р.).

Рис. 1.6. Фрагмент надгробної мармурової плити (h – 33 см, a – 25 см), що надійшов до музею у складі колекції І. К. Суручана. Чалма мармурова з циліндричним завершенням та вертикальними складками; завершення типового османського надгробку з «шийкою». За характером матеріалу (мармуру з сіро-синіми прожилками) ймовірно є верхівкою плити, зображеної на Рис. 1.7.

Рис. 1.7. Фрагмент надгробної мармурової плити (h – 70 см, a – 26 см, a_1 – 15 см), що надійшов до музею у складі колекції І. К. Суручана. Верхню частину втрачено, лівий бік та нижня

частина пошкоджені. На лицьовому боці шестирядковий напис арабською графікою. Від першого рядка збереглася лише нижня частина; в останньому, у вигляді картуша, вказано рік «1198» (1783/84 р.), та цифри «52» біля геометрично стилізованого під трикутник дерева. За характером матеріалу (мармуру з сіро-синіми прожилками) ймовірно ця плита завершувалася чалмою, зображеною на Рис. 1.6.

Рис. 1.8. Фрагмент надгробної мармурової плити (h – 53 см, a – 20 см, a_1 – 10 см), що надійшов до музею у складі колекції І. К. Суручана. Верхню частину, ймовірно у вигляді чалми, втрачено. Надгробок було знайдено розколотим на дві частини, які склеїли під час робіт з облаштування Лапідарію реставратори музею. На лицьовому боці напис арабською графікою у чотири рядки, в останньому з них бачимо рік «1174» (1760/61 р.).

Рис. 1.9. Фрагмент надгробної мармурової плити (h – 60 см, a – 25 см, a_1 – 11,5 см), що надійшов до музею у складі колекції І. К. Суручана. Нижня частина надгробної плити. Основа надгробку – у вигляді квадратного в перетині стовпчика. Збереглися два рядки напису арабською графікою та рік «1169» (1755/56 р.) в окремому прямокутному картуші.

Рис. 1.10. Фрагмент надгробної мармурової плити (h – 24,5 см, a – 20 см, a_1 – 10,5 см), що надійшов до музею у складі колекції І. К. Суручана. На лицьовому боці збереглися два рядки напису арабською графікою й верхня частина третього рядка.

Рис. 2.1. Фрагмент надгробної мармурової плити (h – 23 см, a – 19 см, a_1 – 9,5 см), що надійшов до музею у складі колекції І. К. Суручана. На лицьовому боці частково збереглися два рядки напису арабською графікою.

Рис. 2.2. Надгробна мармурова плита (h – 69 см, a – 35 см, a_1 – 10 см), що надійшла до музею від І. Я. Стемпковського. Прямокутна з трикутним завершенням; на лицьовому боці зображено три високі кипариси: перше дерево верхівкою нахилене праворуч, середнє (найвище) та третє нахилені верхівками ліворуч. Нижня частина надгробку не збереглася, лівий бік знизу сколотий.

Рис. 2.3. Фрагмент надгробної мармурової плити (h – 23 см, a – 25 см, a_1 – 14,5 см), що надійшов до музею у складі колекції І. К. Суручана. Чалма з циліндричним завершенням та декоративними складками у формі ромба – відколоте завершення турецького надгробку. Згори, на кришці циліндру вирізьблено знак (тавро) майстра.

Рис. 2.4. Фрагмент надгробної мармурової плити (h – 17,5 см, a – 26 см, a_1 – 15,5 см), що надійшов до музею у складі колекції І. К. Суручана. Чалма овальної форми – відколоте завершення турецького надгробку (також сколоті частини поверхні).

Рис. 2.5. Стінка саркофагу (h – 92 см, a – 63 см, a_1 – 13 см), що надійшла до музею від І. Я. Стемпковського. Торцева вертикальна стінка саркофагу з рельєфним різьбленням декоративних смуг та фільонок і розеткою в центрі, а також частково збереженим прямокутним завершенням і написом на ньому. Від напису збереглася лише кінцівка – один рядок епітафії та рік у завершальному півколі.

Переклад тексту з османської мови виконав у 1914 р. М. І. Веселовський, за його версією [6, с. 24] напис читається так: «*Омар-паша. За спокій його душі [прочитай] молитву. Рік 1186*» (1772/73 р.). С. А. Дяченко вважає, однак, що прочитання року сумнівне: остання цифра напису арабською графікою, яку М. І. Веселовський прочитав як «٦» (тобто «6»), насправді має читатися як «٩» (тобто «9»), у такому випадку йдеться про рік 1775/1776 [7, с. 5].

Центр орнаментальної площини прикрашає велика кругла декоративна розетка. По обидва боки від неї – вертикальні вузькі фільонки, площини яких не декоровано (можливо, роботу не було закінчено). Карнизна смужка декорована рослинним метричним орнаментом. За характером декору та загальними розмірами ця плита може бути пов’язана з горизонтальною стінкою (Рис. 2.6.) у цьому переліку.

Рис. 2.6. Стінка саркофагу (h – 57 см, a – 110 см, a_1 – 13 см), що надійшла до музею від І. Я. Стемпковського. Бічна мармурова горизонтальна стінка саркофагу з рельєфним різьбленням декоративних смуг згори і знизу, та почерговою зміною двох фільонок і двох розеток. За характером декору та загальними розмірами ця плита може бути пов’язана з вертикальною стінкою (Рис. 2.5.) у цьому переліку.

Рис. 2.1.

Рис. 2.2.

Рис. 2.5.

Рис. 2.6.

Рис. 2.7.

Рис. 2.8.

Рис. 2.3.

Рис. 2.4.

Рис. 2.11.

Рис. 2.9.

Рис. 2.10.

Рис. 2.7. Стінка саркофагу (h – 62 см, a – 180 см, a_1 – 13 см), що надійшла до музею від І. Я. Стемпковського. Бічна мармурова стінка саркофагу має рельєфне різьблення декоративних смуг згори та знизу; по середині декорована трьома розетками й двома фільонками, що чергуються між собою. За характером декору та загальними розмірами ця плита може бути пов'язана з вертикальною стінкою (Рис. 2.5.) у цьому переліку.

Рис. 2.8. Стінка саркофагу (h – 63 см, a – 71 см, a_1 – 16 см), що надійшла до музею від І. Я. Стемпковського. Торцева стінка саркофагу з рельєфним різьбленням декоративних смуг згори та знизу, та двома вертикальними фільонками й розеткою у центрі. Відколота верхню вертикальну частину.

Рис. 2.9. Стінка саркофагу (h – 83 см, a – 43 см, a_1 – 14,5 см), що надійшла до музею від А. В. Добровольського. Можливо, торцева стінка саркофагу з невеликим різьбленим малюнком (тугра) у верхній частині. Ймовірно мала напис, прочитати який уже не видається можливим.

Рис. 2.10. Стінка саркофагу (h – 96 см, a – 61 см, a_1 – 15,5 см), що надійшла до музею від А. В. Добровольського. Торцева стінка саркофагу без рельєфних прикрас з висіченою датою «1810» у верхній частині.

Рис. 2.11. Вапнякова плита з зображенням двобою (h – 93 см, a – 73/91 см, a_1 – 13/15 см), що надійшла до музею у складі колекції І. К. Суручана. Плита у формі трапеції з розширеною основою.

На поверхні бачимо різьблене зображення двобою воїна у східному одязі (в шароварах та чалмі), озброєного булавою та шаблею, і воїна у європейському одязі зі шпагою та бойовою сокирою чи алебардою. Фігури та рамка зображення були розфарбовані у червоний та темно-синій кольори. Одяг європейця дозволяє, по-перше, віднести його до першої половини XVI ст., по-друге, виключити його належність до польського війська, по третє – бойова двосічна сокира або алебарда в його руках свідчить або про оборону європейського міста, або про охорону безпосередньо королівської особи. Ймовірно, на стелі знайшли своє відображення події 1520-х рр., коли Османська імперія на чолі з Сулейманом І почала підкорення Центральної та Центрально-Східної Європи, вийшла на рубежі імперії Габсбургів (битва під Мохачем у 1526 р., облога Відня у 1529 р.) та до 1699 р. володіла Угорщиною.

У будь-якому разі, стела розповідає про протистояння християнського й мусульманського світів на початку Модерного часу. Вона могла знаходитися у стіні османської фортеці над брамою чи на вежі. Серед дослідників тривалий час побутувала хибна думка, що цією фортецею міг бути Гази-Кермен (сучасний Берислав) – оскільки вважалося, що пам'ятка знайдена на теренах Херсонської області, логічно було пов'язати її з найбільшою на Херсонщині фортецею османської доби [8, с. 56]. Однак, встановлений нами факт її надходження з кишинівської колекції І. К. Суручана [9, с. 656] змушує відмовитися від цієї гіпотези.

Отже, на сьогодні у фондах археології музею зберігається двадцять один ісламський лапідарний предмет. З них сім поповнили фонди археології музею до 1914 р. – це були дарунки тираспольського археолога І. Я. Стемпковського, частину з яких опрацював у 1914 р. сходознавець М. І. Веселовський. В 1917 р. у складі великої лапідарної колекції І. К. Суручана до музею надійшло ще дванадцять предметів. Врешті, у 1925 р. ісламську колекцію лапідарних археологічних фондів поповнили дві знахідки А. В. Добровольського. Ці пам'ятки репрезентують ісламську традицію мешканців Північного Причорномор'я часів османського панування у цьому регіоні та мають великі резерви подальшого наукового опрацювання археологами, істориками Модерної доби та філологами східних мов – османської («старотурецької») і арабської.

Джерела та література

1. *Islamic Art and Architecture* in the European Periphery (Crimea, Caucasus, and the Volga-Ural Region) // edited by Barbara Kellner-Heinkele, Joachim Gierlichs, and Brigitte Heuer. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008. – 216 p.

2. *Саідов З. А*. Арабські біографічні словники як джерела з історії ісламу та арабо-мусульманської культури на Східному Кавказі у VII-XIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спеціальність 07.00.06. – К., 2007. – 19 с.

3. *Херсонский музей древностей*. Сборник газетных статей и заметок. 1871-1928 гг. // сост., подгот. текста, предисл., прим. В. Л. Черникова. – Херсон: Наддніпряночка, 2012. – 506 с.

4. *Костенко А. В*. Лапідарій Херсонського краєзнавчого музею як відкрите фондосховище // Праці Центру пам'яткознавства. – 2014. – № 26. – С. 187-199.

5. *Книга надходжень* Херсонського музею (1919-1933 рр.). – Херсон, 1933. – 1030 с. – Науковий архів фондів археології ХОКМ.

6. *Летопись музея за 1914 год*. Херсонский городской музей древностей Херсонского края. Выпуск 6-й. – Херсон: Издание Херсонского городского управления, 1916. – С. 23-24.

7. *Дяченко С. А*. Колекція лапідарних пам'яток XV-XIX ст. Херсонського обласного краєзнавчого музею. – Херсон, 2011. – 18 с. – Науковий архів фондів археології ХОКМ. *Користуючись нагодою, дозволю собі висловити щиру вдячність Сергієві Андрійовичу Дяченку, який у вказаній праці першим розпочав добір та систематизацію матеріалів з запропонованої теми – без його роботи, яка, на жаль, лишилася неопублікованою, створення цього матеріалу було б надто ускладненим, якщо не неможливим.*

8. *120 раритетів* Херсонського краєзнавчого музею. – Херсон: Гілея, 2010. – 128 с.

9. *Книга надходжень* Херсонського музею (1917-1919 рр.). – Херсон, 1919. – 786 с. – Науковий архів фондів археології ХОКМ.

Костенко А. В. Ісламські лапідарні пам'ятки XVI-XIX ст. в фондах археології Херсонського краєзнавчого музею // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2015. – Вип. 24. – С. 561-568.